

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається проблема використання сучасних методологічних підходів щодо дослідження міжнародних відносин доби раннього Середньовіччя. Автори вважають актуальним використання системної теорії, яка дозволяє виділити основні закономірності у відносинах між державами. Аналізуються моделі взаємодії між провідними державами Євразії, структура ранньосередньовічної системи міжнародних відносин та середовище, в якому вона діяла. Стаття базується на методологічних розробках дослідників XX – XXI ст. Основні положення ілюструються даними письмових джерел.

Цілісне розуміння сутності будь-якої епохи неможливо без дослідження міжнародних відносин. Міжнародні відносини виступають як зв'язні ланцюги між різними цивілізаціями, державами та народами, що поєднують їх в єдине ціле. Ступінь цієї єдності може бути різним. Відрізнитися можуть і підходи до вивчення міжнародних відносин певних епох.

В наукових колах одним з популярних на сьогодні підходів є системний підхід. Ключовим у системному підході виступає поняття «система». Згідно з Л. фон Берталанфі, якого вважають засновником системної теорії, система – це «сукупність елементів, які знаходяться у взаємодії один з одним» [1, с. 168]. З точки зору дослідника міжнародних відносин Р. Арона, під міжнародною системою можна розуміти сукупність політичних об'єднань, які підтримують між собою постійні відносини і які мають можливість вести широкомасштабну війну [1, с. 172].

У традиційній парадигмі термін «система» застосовується для характеристики міжнародних відносин періоду XVII – XXI ст. Дослідники виділяють декілька подібних систем, таких як Вестфальська, Віденська, Версальська та інші. Ці системи виникали унаслідок перерозподілу сил під час великих війн та базувались на певних міжнародних угодах між державами. Угоди склали певне юридичне підґрунтя для існування подібних систем міжнародних відносин.

Сучасний рівень розвитку системної теорії дозволив розширити часовий проміжок застосування системного підходу і на ранні етапи історії міжнародних відносин. Так, на думку Е. Луарда, певні системи являли собою відносини між китайськими державами доби Чжаньго, грецькими містами-державами у VI – IV ст. до н.е. [1, с. 177]. В.Д. Жигунін виділяв як окремі системи взаємовідносини між державами на Близькому Сході у XV ст. до н.е., систему держав доби Нововавилонського царства, відносини між грецькими містами-державами у V ст. до н.е. та між елліністичними державами у III ст. до н.е. [2, с. 22-23]. Також слід зазначити, що ще Полібій висловив погляд на розвиток міжнародних відносин свого часу (кінець III – II ст. до н.е.) між різними державами Середземномор'я як на єдиний цілісний процес [3, с. 18-20].

На думку французького дослідника Ж. Ермана, будь-яка система міжнародних відносин передбачає наявність елементів, специфічних взаємозв'язків між ними, структури та середовища [4]. На нашу думку, певні ознаки системи мали міжнародні відносини на теренах Євразії доби раннього Середньовіччя.

Провідними елементами системи міжнародних відносин раннього Середньовіччя виступали світові імперії, що склалися ще наприкінці I тис. до н.е. У Європі до них можна віднести Римську імперію, яка розпалася згодом на Західну та Східну імперії, політичними нащадками яких виступили Візантія та імперія франків.

На Близькому Сході роль важливого елемента відіграла Парфянська держава, яку в 212 р. змінив Сасанідський Іран, а з 656 р. – Арабський халіфат. На Далекому Сході провідним елементом системи міжнародних відносин був Китай, який у свою чергу також виступає як підсистема. Протягом I тисячоліття нашої ери Китайська імперія пережила періоди політичного злету та падіння, проте її вплив на політичну ситуацію навряд чи можна перебільшити. Важливу роль у цій системі відігравали кочівницькі імперії Великого Степу. На наш погляд, хронологічно першою серед них можна виділити Гунську державу (V ст.), пізніше її місце займають Аварський та Тюркський каганати, а у VII ст. Хозарський каганат у Західному Степу, який проіснував до X ст., тобто найбільший часовий період порівняно з попередниками.

Слід зазначити, що у вказаний період існували й інші держави-імперії, які можна вважати системоутворюючими елементами. Серед них можна назвати Велику Моравію та Дунайську Болгарію у Європі у IX – X ст., Кушанську імперію та державу ефталітів у Середній Азії, Тибет у VII – VIII ст., Східнотюркський та Уйгурський каганати на сході Великого Степу. Однак їх провідний вплив на міжнародні відносини на теренах Євразії не був настільки тривалим, як у вказаних вище держав.

Ми вважаємо перші століття нашої ери часом складання вказаної системи міжнародних відносин тому, що саме в цей період складаються сталі політичні та економічні зв'язки між державами-системоутворюючими елементами. Саме до цього часу належать перші звістки про дипломатичні контакти між Римською імперією та Китаєм, які займали географічно протилежні регіони Євразії, та складається Великий шовковий шлях, що економічно поєднав Євразію.

Верхньою межею існування ранньосередньовічної системи міжнародних відносин можна вважати IX – X ст. У 843 р. припинила своє існування імперія франків. На IX – X ст. припадає політичний занепад Арабського халіфату. У 960-х рр. під тиском Русі Святослава зникає з політичної карти Хозарський каганат. З X ст. посилюється тиск на Китай північних кочовиків. Вони поступово завойовують північні провінції Китаю і єдина Китайська імперія на певний час зникає. Отже, у IX – X ст. більшість головних елементів ранньосередньовічної системи міжнародних відносин зникають або якісно змінюються.

Світові імперії, що були елементами євразійської ранньосередньовічної системи міжнародних відносин, одночасно виступають як підсистеми, тобто частини системи, що самі складаються з елементів і можуть розглядатися як окремі системи. Певною мірою за своїми географічними межами ці підсистеми збігаються з цивілізаціями А. Тойнбі. Так, подібною підсистемою виступає Візантійська імперія. Елементами цієї підсистеми, з точки зору міжнародних відносин, можна вважати безпосередньо володіння візантійського імператора і дрібні державні утворення або племінні союзи, що знаходились у різних формах залежності від Константинополя або з різних причин тяжіли до нього. Аналіз взаємодії між елементами візантійської підсистеми ми зустрічаємо ще у праці візантійського імператора Костянтина VII «Про управління імперією» [5]. Арабський халіфат як підсистема включав до свого складу мусульманський світ, а також державні утворення, що визнавали зверхність халіфа, наприклад, Вірменію, Кавказьку Албанію та грузинські князівства. Китайська ідеологія розподіляла навколишній світ на китайців та варварів, а китайські політики намагались розповсюдити свій вплив на сусідів: Корею, В'єтнам та інші держави, які у певні періоди їх історії можна розглядати як елементи китайської підсистеми.

Хозарський каганат також можна розглядати як підсистему. Як відомо з джерел, до його складу входила Хозарія – країна, що була населена хозарами, і території її данників, або племен та державних утворень, що знаходились в різних формах залежності від каганату. Давніший опис цієї підсистеми, на наш погляд, міститься у листі-відповіді хозарського царя Йосипа Хасдаю ібн Шафруту [6].

Однією з важливих характеристик системи міжнародних відносин виступає її структура. Під структурою системи міжнародних відносин дослідники розуміють співвідношення та поєднання елементів у системі. Дослідження різновидів міжнародних структур були проведені М. Капланом, І. Валлерстайном, М. Ніколсоном [7-10], [11, с. 251-255]. Ці дослідники виділяли, як основні різновиди міжнародних систем, біполярну та мультиполярну. З точки зору М. Каплана, саме через структуру пізнаються закономірності дії системи [1, с. 187-188]. Цей дослідник вважав, що для сталого існування мультиполярної системи повинні виконуватись шість правил:

- кращим вважається посилення своїх позицій шляхом переговорів, а не війни;
- краще вести військові дії, чим не мати можливостей розширити свій вплив;
- краще припинити війну, ніж знищити велику державу;
- виступати проти бажання окремого елемента зайняти домінуюче положення у системі;
- протистояти спробі будь-якої держави визнати будь-яку вищу «наднаціональну» владу;
- визнавати інші великі держави можливими партнерами.

З нашої точки зору, певною мірою вказані правила можна враховувати під час аналізу ранньосередньовічної системи міжнародних відносин, яку також за кількістю акторів можна кваліфікувати як мультиполярну.

Ведення переговорів протягом всього періоду було важливим засобом досягнення політичної мети. Великі держави раннього Середньовіччя постійно обмінюються посольствами. Титул правителя конкретної держави, що визнавався сусідами, відображав те місце, яке посідає його держава у міжнародній ієрархії. Один з прикладів розвитку дипломатичного етикету та ієрархії надає візантійський трактат Костянтина Багрянородного «Про церемонії» [12, с. 353].

Поряд з мирними переговорами велику роль у відносинах відігравав військовий тиск. Він був важливим фактором при виході держави на велику політичну арену і залишався важливим для підтримки міжнародного авторитету пізніше.

Завдяки військовій агресії проти сусідів в середині VII ст. виникає, як провідна держава, Арабський халіфат. Силові засоби відігравали важливу роль у становленні Київської Русі за правління перших князів. На певних етапах не відрізнялись від них і дії політичної верхівки кочівницьких імперій.

Третій постулат М. Каплана можливий для раннього Середньовіччя не повною мірою. Дійсно, за умов сталих відносин між двома державами інколи військові дії могли бути припинені з метою збереження стабільності у системі міжнародних відносин. Так закінчилась візантійсько-іранська війна 602 – 628 рр., коли візантійські війська примусили Іран до миру, знаходячись у серці володінь Сасанідів.

Зворотнім прикладом може бути знищення Арабським халіфатом Сасанідського Ірану у 656 р. Однак у даному випадку, на наш погляд, ми вже бачимо бажання мусульман зайняти домінуюче положення у системі. Подальші історичні події нам ілюструють правомірність четвертого та п'ятого правил М. Каплана. Посилення Арабського халіфату у VII – I половині VIII ст. викликало складання проти мусульман широкого фронту держав від Піренеїв до Інду.

В цілому підхід М. Каплана можна вважати достатньо умовним, тому що міжнародні відносини є складними соціальними процесами, які не завжди можуть бути пояснені за допомогою сталих законів. В узагальненому вигляді питання про правила функціонування систем ми зустрічаємо у Р. Арона. Цей дослідник вважає, що коли мова йде про структуру системи міжнародних відносин, треба при її аналізі враховувати такі фактори, як співвідношення сил акторів, ієрархію акторів та гомогенний або гетерогенний характер системи [1, с. 185].

Одним із важливих понять системного аналізу виступає термін «середовище». Будь-яка система діє в певному середовищі і взаємодіє з ним. Під час аналізу системи міжнародних відносин можна виділити соціальне та позасоціальне середовище.

Соціальне середовище – це суспільні відносини певної епохи, які роблять свій відбиток і на системі міжнародних відносин, які виступають як їх складова. Соціальні відносини повною мірою детермінують і характер міжнародної діяльності певної держави.

До позасоціального середовища ми можемо віднести такі фактори, як клімат, особливості географічного розташування держави, наявність природних ресурсів. Як згадувалось вище, приклади аналізу впливу середовища ми можемо зустріти у К. Маркса, Ф. Броделя, А. Тойнбі та Л. Гумільова. Аналізу географічного фактора у своїх роботах приділяли і приділяють велику увагу геополітики. Хоча основні думки дослідників ХІХ – ХХІ ст. з приводу впливу середовища ми можемо зустріти ще в працях Фукидіда та Сунь Цзи [13], [14, с. 166-200].

Таким чином, можна відзначити, що системний підхід щодо дослідження міжнародних відносин пройшов тривалий шлях еволюції. На сьогодні дослідники виділяють не тільки сталі системи міжнародних відносин ХVІІ – ХХІ ст., але й намагаються бачити ознаки системності у відносинах між державами давнини та Середньовіччя. Ми вважаємо, що поняття «система» певною мірою може бути застосовано для характеристики міжнародних відносин на теренах Євразії у ранньому Середньовіччі. Провідними системоутворюючими елементами в цьому випадку виступали держави-імперії, такі як Візантія, Сасанідський Іран, імперія франків, Китай тощо. Держави-імперії мали специфічні зв'язки, виступали у ролі центрів підсистем міжнародних відносин, до складу яких входили їх «сателіти». Ранньосередньовічна система міжнародних відносин мала ієрархічну структуру та середовище. Ця система припинила своє існування унаслідок послаблення та розпаду держав-імперій у ІХ – Х ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цыганков П.А. Теория международных отношений / Цыганков П.А. – М. : Гардарики, 2004.
2. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280 – 220 гг. до н. э. / Жигунин В.Д. – Казань, 1980.
3. Полибий. Всеобщая история / Полибий. – М., 2004. – Т. 1.
4. Эрман Ж. Индивидуализм и системный подход в анализе международной политики // Индивиды в международной политике / Ж. Эрман. – М., 1996. – С. 54.
5. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1989. – 496 с.
6. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. / Коковцов П.К. – Л. : АН СССР, 1932. – 134 с.
7. Каплан М. Система и процесс в международной политике // Теория международных отношений : хрестоматия / М. Каплан. – М. : Гардарики, 2002. – С. 220-235.
8. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и современная ситуация в мире / Валлерстайн И. – СПб., 2001.
9. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология ХХІ века / Валлерстайн И. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
10. Николсон М. Влияние индивида на международную систему. Размышления о структурах // Индивиды в международной политике / М. Николсон. – М., 1996.
11. Исаев Б.А. Геополитика / Исаев Б.А. – СПб. : Питер, 2006.
12. Артамонов М.И. История хазар / Артамонов М.И. – Л., 1962.
13. Фукидид. История / Фукидид. – М., 1999. – 736 с.
14. Китайская военная стратегия / [сост., пер. В.В. Малявина]. – М., 2002.

А.В. Бредихин, В.В. Кузовков

Международные отношения раннего Средневековья: методологический аспект

В статье рассматривается проблема использования современных методологических подходов в исследовании международных отношений эпохи раннего Средневековья. Авторы считают актуальным использование системной теории, которая позволяет выделить основные закономерности в отношениях между государствами. В исследовании анализируются модели взаимодействия между ведущими государствами Евразии, структура раннесредневековой системы международных отношений и среда, в которой она действовала. Статья базируется на методологических разработках исследователей ХХ – ХХІ вв. Основные положения статьи иллюстрируются данными письменных источников.

A.V. Bredikhin, V.V. Kuzovkov

International Relations of the Early Middle Age: Methodological Aspect

The paper considers a problem of applying modern methodological approaches to research of international relations of the Early Middle Age. In the authors' opinion, the using of a system theory which permits to allocate the basic regularities in relations between states is urgent. The work analyzes models of interaction between the leading states of Eurasia, a structure of the Early Middle Age system of international relations and environment in which it operated. The paper is based on the methodological works of researchers of the 20th – 21st centuries. The main statements of the paper are illustrated by the data of written sources.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2009.